* * *

През XXI век Азербайджан се оказва един от новите политически субекти в постсъветското пространство, който успешно се утвърждава в Черноморско-Каспийския регион като сериозен енергиен фактор. Нерешеният правен казус с Каспийско море, блокираният от американското ембарго Иран (с доказани големи количества природен газ), както и невъзможността на европейските държави да решат своите засилващи се енергийни потребности без руски суровини, са печелившата карта, от която Баку се възползва максимално.

Геоенергийните дадености и изгодната политическа ситуация обаче не са достатъчни за реализирането на амбициозните външнополитически цели. Благоприятната глобална и регионална ситуация е невъзможно да бъде осъществена без субективния фактор в лицето на президента Илхам Алиев и политическия елит на Азербайджан. Широкият спектър от дипломатически совалки, динамичното присъствие във водещи международни организации, адекватното участие в енергийните консорциуми, разработващи енергийните находища в страната, доказват, че тази държава има своето осигурено бъдеще в енергийна Евразия в XXI век.

БЕЛЕЖКИ

[1] Алиев Ильхам. Азербайджан – это обладающая ресурсами, верная страна с открытой политикой и прочными связями с европейскими институтами. 02.2012. http://m.vesti.az/news.php?id=105818

[2] The Future of Caspian Oil: Can a „Great game" be Averted?. – Cambridge Energy Research Associates. – 1997, December.

[3] Sagheb N., Javadi M. Azerbaijan's „Contract of the Century" Finally Signed with Western Oil Consortium. – Azerbaijan International, 1994. P. 26–27. http://azer.com/aiweb/categories/magazine/24_folder/24_articles/24_aioc.html

[4] Джувалы Тогрул. Азербайджанская нефть: поиски равнодействующей. http://www.sakharov-center.ru/publications/azrus/az_014.htm

[5] European Pipeline Race Deepens // http://www.revolve-magazine.com/home/2012/01/06/european-pipeline-race-deepens/, 06.01.2012 =

[6] ГНКАР и SOCR са съответно руското и английско съкращение да ньржавната нефтена компания на Азербайджанската република.

[7] Руската компания „Лукойл" е допусната до участие в последния момент. Според Тогрул Джували „това е принудителна отстъпка на руското правителство, а по-точно на партията на прагматиците в руското правителство, противостояща на партията на войната". – Тогрул Джувалы. Азербайджанская нефть: поиски равнодействующей. http://www.sakharov-center.ru/publications/azrus/az_014.htm).

[8] Мамед, П. Азербайджанският газ – митове и реалности. – http://analiticon.com/index.php/economics-menu/194-2012-05-07-10-09-39

Пламен Димитров

КАСПИЙСКОТО НАПРАВЛЕНИЕ В ГЕОЕНЕРГИЙНАТА ПОЛИТИКА НА РУСИЯ (1992–2012)

След разпадането на Съветския съюз броят на каспийските държави нараства от две на пет. Наред с Русия, която има логичната претенция да бъде геополитически наследник на СССР, с излаз на Каспийско море са и бившите съветски републики Азербайджан, Казахстан и Туркменистан. Москва се изправя пред новата реалност, при която контролът на Кремъл върху по-голяма част от каспийските нефтено-газови ресурси е изгубен, но, от друга страна, основните тръбопроводи за пренос на тези ресурси все още минават през руска територия. Каспийският регион става една от основните арени, на които се разиграва битката между Русия и Запада за преразпределение на геополитическото влияние в постсъветското пространство. Главният приз от тази битка е именно контролът върху добива и преноса на каспийския нефт и газ.

Настоящата статия цели да изясни мотивите, разполагаемите средства и резултатите от руската геоенергийна политика в Каспийския регион в първите две десетилетия след разпадането на Съветския съюз. Отношенията на Москва с Азербайджан, Казахстан и Туркменистан ще бъдат анализирани през призмата на енергийната геополитика и с отчитане на тяхната динамика във времето. Ще бъде отделено внимание и на напредъка на Русия в разработването на нефтено-газовите находища в нейния собствен каспийски шелф.

1. Предпоставки за укрепването/упадъка на руското геополитическо влияние в Каспийския регион

И след разпадането на СССР Русия си остава огромна държава, разположена върху по-голямата част от територията, дефинирана от класиците на геополитиката като евразийски хартленд. Същевременно населението на Русия е двойно по-малко от това на СССР, а през 90-те години на миналия век нейният икономически потенциал бележи видим упадък. В този период Москва е силно дезориентирана по отношение на своето реално място в световния баланс на силите, защото той има три несъвпадащи равновесни точки – икономическа, военна и политическа. Във военната област Русия си остава сила номер две, в политически план присъства в челната шесторка, докато по отношение на икономиката е извън първите десет държави в света. Затруднена да прецени своите реални възможности и геополитически амбиции, по време на управлението

на Елцин Москва води доста непоследователна политика в Каспийския регион. Руските ресурси за влияние в тази зона се базират на четири основни предпоставки:

– географски: Русия е непосредствен съсед на страните от региона и самата тя има широк излаз на Каспийско море;

– културно-исторически: Русия и държавите от Каспийския регион (без Иран) имат обща историческа съдба в продължение на повече от век и половина. В периода 1922–1991 г. жителите на Съветския съюз си изграждат специфичен манталитет, даващ основание да се говори за наличието на Homo soveticus. Елитът в Азербайджан, Казахстан и Туркменистан е русифициран в доста голяма степен. Преди да станат президенти на независими държави, Гейдар Алиев, Нурсултан Назарбаев и Самармурат Ниязов са били част от най-висшия ешелон на комунистическата партия на Съветския съюз. През първите две десетилетия след разпадането на СССР руският език си остава „лингва франка" във всички бивши съветски републики;

– военни: освен че е втора военна сила в света, чрез своя каспийски флот Русия има абсолютно превъзходство в акваторията на езерото;

– икономически: в продължение на десетилетия трите нови каспийски републики са били интегрирани в съветското икономическо пространство, чийто център е Русия. Наследство от този период е и тръбопроводната мрежа за износ на нефт и газ от Каспийския регион.

Отношението на Азербайджан, Казахстан и Туркменистан към руските аспирации за доминация в Каспийския регион е двойнствено. От една страна, трите бивши съветски републики се отнасят с респект към своята бивша метрополия. Освен това политическата система, установена в Азербайджан, Казахстан и Туркменистан, е много по-близо до модела на постсъветска Русия, отколкото да западните демокрации. Същевременно обаче националната еманципация на всяка бивша съветска република неизбежно минава през етап на отрицание на свързаното с Москва минало.

При управлението на президентите Владимир Путин и Дмитрий Медведев държавната власт в Русия се консолидира и вече не е възможно такова драстично разминаване между действията на отделните ведомства по отношение на каспийската политика на Москва, каквото се наблюдава през 90-те години. Въпреки това трябва да се има предвид, че противно на широко разпространеното мнение, когато се говори за руските интереси в Туркменистан или Азербайджан, то понятия като Газпром и Кремъл или Лукойл и Кремъл невинаги са напълно тъждествени. Макар и изключително влиятелно, енергийното лоби не е единственото, което формира политиката на Русия в постсъветското пространство.

През първото десетилетие на XXI в. основната цел на Русия в Каспийския регион е да удържи под свой контрол маршрутите за износа на нефт и газ. Това би помогнало на Москва да се позиционира по-добре

на своите основни пазари, тъй като тя изнася главно енергийни суровини и в този смисъл останалите каспийски държави могат да ѝ бъдат преки конкуренти. В геополитически план Русия се стреми да не допусне преобладаване на американското влияние в Каспийския регион. Поне що се отнася до тази цел, Иран изглежда естествен съюзник на Москва.

Пълна реализация на руските цели в Каспийския регион не е възможна, защото в края на XX и началото на XXI в. САЩ доминират тотално на световната геополитическа сцена и оказват мощна подкрепа за естествения стремеж на новите каспийски републики към диверсификация на техния нефтено-газов износ. От началото на нашия век Русия има още един конкурент – Китай, който се превръща в мощен гравитационен център за туркменистанския газ и казахстанския нефт.

2. Еволюцията на руската позиция по въпроса за юридическия статут на Каспийско море

След болшевишката революция Съветска Русия се отказва от правото на пълна военна доминация в Каспийско море, което е имала преди това. В новия договор с Иран от 1921 г. се отбелязва, че двете каспийски държави могат *„в равна степен да се ползват от правото на свободно плаване в Каспийско море под свой флаг"*. Тази клауза е потвърдена и в следващите съветско-ирански договори от 1935-а и 1940 г. В периода от Октомврийската революция в Русия до разпадането на СССР Каспийско море често и с основание е наричано *„съветско-иранско море"*. Въпросът за ясно териториално разграничение на водната шир никога не е бил поставян нито от Москва, нито от Техеран. С договора от 1935 г. е установена единствено 10-милната крайбрежна риболовна зона. В останалата част на Каспийско море риболовът е свободен както за съветските, така и за иранските кораби.

На практика между СССР и Иран все пак съществува някаква условна водна граница, съвпадаща с линията Астара (Азербайджан) – Хасан-Кули (Туркмения). От 1934 г. тази граница е трасирана от съветските военновъздушни сили по въздух, а от 1954 г. – и от съветския военен флот по вода. Иранските кораби са длъжни да искат специално разрешение, за да преминават на север от линията Астара-Хасан-кули. През 1982 г. СССР едностранно обявява тази линия за своя държавна граница. След 1949 г. Съветският съюз на практика нарушава договорите от 1935-а и 1940 г., като започва да добива нефт в днешната азербайджанската част на Каспийско море отвъд пределите на прилежащата 10-милна крайбрежна зона [1].

Разпадането на СССР води до драматичен обрат по въпроса за правния статут на Каспийско море. Крайбрежните държави се увеличават от две на пет. Ако до този момент СССР и Иран е трябвало да се договарят

главно по въпросите на мореплаването и риболова в Каспийско море, то през последното десетилетие на XX в. водещ става сюжетът за подялбата на въглеводородните ресурси, намиращи се под дъното на езерото. Виенската конвенция за правото на наследяване на държавите по отношение на договорите от 1978 г. предвижда в случай на отделянето на части от една държава всички договори, съществували към датата на отделянето, да останат в сила, освен ако държавите не се договорят за друго [2]. На теория това означава, че съветско-иранските договори за Каспийско море би трябвало да са в сила и след 1991 г., доколкото почти две десетилетия след разпадането на СССР петте каспийски държави не са се договорили за подялбата на езерото.

В международен план Русия е официален наследник на СССР и заема неговото място в Съвета за сигурност на ООН. Москва настоява, че Каспийско море остава закрит водоем, чийто правен статут се регулира от съветско-иранските договори, а не от нормите на международното морско право за разграничаване на изключителна икономическа зона, континентален шелф и т.н. Следователно Русия, Казахстан, Туркменистан, Иран и Азербайджан трябва да имат суверенни права единствено в 10-милната риболовна зона край техните брегове, а ресурсите в останалата част на Каспийско море са общи. Освен това езерото трябва да остане закрито за държави, нямащи излаз на него [3].

Юридическият статут на Каспийско море до голяма степен зависи от това дали този водоем ще бъде третиран като езеро или като море. По този въпрос няма единодушие нито сред политиците, нито сред географите. Каспийско море има изкуствено създадена връзка със Световния океан посредством реките Волга и Дон и канала, който е прокопан между тях. Русия няма интерес Каспийско море да бъде третирано като открито море съгласно Конвенцията на ООН по морско право, защото в такъв случай Москва трябва задължително да предостави свободен достъп на всички каспийски държави до системата Волга–Дон.

Още в началото на 90-те години Азербайджан настоява Каспийско море да бъде изцяло поделено на национални сектори, в които съответната държава да упражнява пълен суверенитет върху водната шир, въздушното пространство и дъното с прилежащите му минерални богатства. Баку твърди, че в Каспийско море има „исторически оформили се национални сектори" и се позовава на териториалното разграничение между каспийските съветски републики, направено през 1970 г. от тогавашното министерство на нефтената промишленост в Москва. След като в казахстанския каспийски шелф са открити нови големи нефтени находища, Казахстан изоставя първоначалната си колеблива позиция и също настоява за пълна подялба на езерото на национални сектори.

През първата половина на 90-те години Русия е твърдо против подобно решение за юридическия статут на Каспийско море. Москва заявява, че обособяването на национални сектори в езерото по времето на Съветския съюз няма правно основание, защото едноличен стопанин на съветската част от Каспийско море е бил СССР, като границите между отделните републики са имали само народностопанско предназначение. Русия подкрепя иранското предложение за управление на принципа на кондоминиума на цялата каспийска шир, която е извън 10-милните прилежащи зони на петте крайбрежни държави. През 1996 г. Иран, Русия и Туркменистан дори решават да учредят съвместна компания, която да се занимава с експлоатация на нефтено-газовите находища от общата част на Каспийско море. Азербайджан и Казахстан обаче нямат никакво намерение да подкрепят тази инициатива [4]. Нещо повече – след като става ясно, че петстранното съгласие за статута на Каспийско море е невъзможно, Баку и Астана започват да действат едностранно на принципа на свършените факти. През 1995 г. Азербайджан включва направо в новата си конституция категорична разпоредба за правото на собственост на Баку върху дъното, водата и въздушното пространство в „азербайджанския сектор" на езерото.

При такъв негативен за руските интереси развой на събитията в средата на 90-те години на XX в. възниква въпросът защо Москва не прибягва до сила, за да наложи своето виждане за статута на Каспийско море и да предотврати подялбата му на национални сектори? По това време (а и досега) руският каспийски флот е доминиращата сила в езерната акватория, а военният потенциал на новите независими републики е несъпоставим с този на суперсилата Русия [5]. Освен това Москва би могла да аргументира решителните си действия със сериозни юридически доводи, произтичащи от съветско-иранските договори за статута на Каспийско море.

Обясненията за руската пасивност могат да бъдат търсени в поне три направления. Първо, през 90-те години на XX в. Русия е в мащабно геополитическо отстъпление по всички фронтове. Водещ мотив във външната политика на страната е скъсването със съветското имперско минало. Наред с десетилетието след Октомврийската революция двата президентски мандата на Елцин са може би единственият неимперски период в руската история през последните три века. Поради това Кремъл не е настроен да се меси с военна сила в т.нар. близка чужбина. Освен че е във външнополитическо отстъпление, руската държава е подложена и на вътрешна ерозия от мощни корпоративни лобита. Най-влиятелните от тях са свързани именно с нефтено-газовия бизнес и имат свои собствени интереси в разработването на каспийските енергоресурси. За тях подялбата на Каспийско море на национални сектори е само инструмент, ускоряващ даването на концесии за добив на нефт и газ на езерното дъно.

Към 1993–1994 г. става ясно, че вместо да пречи на Азербайджан да започне разработка на нефтените залежи в каспийски шелф, Москва би могла да включи свои компании в този бизнес. Това обаче си има цена – подписите на руските министри под договорите за добив на азербайджански нефт де факто узаконяват подялбата на Каспийско море на национални сектори. Накрая не бива да се пренебрегва възможността Русия да реализира добри печалби от транзитните такси от износа на азербайджанския и казахстански петрол.

В средата на 1993 г. Русия реагира остро на британско-азербайджанския меморандум, предвиждащ съвместен добив на нефт в „азербайджанския сектор" на Каспийско море. Москва въвежда забрана за преминаването на азербайджански плавателни съдове по системата Волга–Дон. В края на същата година обаче Русия прави първата крачка назад в съпротивата си срещу подялбата на Каспийско море на национални сектори. На 29 ноември 1993 г. между Москва и Баку е подписано междуправителствено споразумение, вкарващо руската компания „Лукойл" (тогава тя все още е държавна) в разработката на находищата в азербайджанския шелф.

Все пак, когато в ранната есен на 1994 г. Азербайджан сключва т.нар. „Договор на века" за разработката на нефтените полета Азери, Чираг и Гюнешли, руското външно министерство излиза с протестно изявление, в което се казва: *„В последно време Азербайджан, Казахстан и Туркмения предприемат настойчиви опити да сключат договори със западни корпорации с цел усвояване на каспийското дъно. Освен това Азербайджан и Туркмения приемат законодателни актове, насочени към присвояването на обширни каспийски пространства. Указаните действия са несъвместими с действащия правен режим и засягат правата и интересите на Русия"[6].*

На 6 октомври 1994 г. в ООН е разпространен документ, озаглавен „Позиция на Руската федерация по отношение правния режим на Каспийско море". В него се изтъква, че *„едностранните действия по отношение на Каспийско море са незаконни и няма да бъдат признати от Русия"[7].* Зад тези непоследователни крачки на Москва прозира и съществуващият по това време разнобой между руското Външно министерство и руското правителство като цяло. Във външнополитическото ведомство все още залагат на варианта за кондоминиум в Каспийско море и търсят съюз с Иран, докато правителството подкрепя амбициите на руските нефтени компании да се включат в азербайджанските, а по-късно и в казахстанските проекти за разработване на каспийските ресурси.

Като цяло в началото и в средата на 90-те години политиката на Москва в Каспийския регион се формира главно от политически и военни съображения, докато след това се поставя акцентът върху икономиката[8]. Следвайки примера на Азербайджан, през декември 1997 г. Русия провежда първия търг за отдаване на концесия за разработка на нефтено-

газови находища в *„руския сектор на Каспийско море"*. Междувременно руските корпорации засилват натиска си върху Кремъл с цел да го накарат да даде зелена светлина за участие на руския бизнес в азербайджанските и казахстански проекти за разработка на каспийските енергоресурси.

В началото на 1998 г. вече става ясно, че Москва е склонна да разграничи териториалните си зони в Каспийско море със своите непосредствени съседи Казахстан и Азербайджан. В медиите се появяват съобщения, че Русия и Казахстан са постигнали предварителна договореност за подялба на каспийския шелф. Това се оказва истина – на 6 юли 1998 г. в Москва Борис Елцин и Нурсултан Назарбаев подписват руско-казахстански договор с дългото име „За разграничението на дъното на северната част на Каспийско море с цел съблюдаване на суверенните права на ползване на недрата". В него се казва, че *„северната част на Каспийско море и нейните подпочвени минерали – докато в същото време се запазва съвместното ползване на водната повърхност, включително свободата на корабоплаването, съгласуваните норми за риболова и опазването на околната среда – ще бъде разделена между договарящите се страни по модифицирана средна линия"[9].*

Споразумението Елцин–Назарбаев е рязък завой в каспийската политика на Москва, което може да бъде окачествено по-скоро като победа на реализма, отколкото като национално предателство от страна на руските политици и бизнес-лидери. Важно е да се отбележи, че този договор не предвижда подялба на водната шир и Русия си запазва правото на свободно корабоплаване в Каспийско море.

С идването на власт на Владимир Путин руската политика в Каспийския регион става все по-координирана и прагматична. Преломен момент в това отношение е заседанието на Съвета за сигурност в Москва от 21 април 2000 г. Негова основна тема е именно руската каспийска политика. На заседанието присъстват всички ключови министри, както и представители на бизнеса. Определени са главните цели на Русия в региона, като се поставя ясен акцент върху икономическото влияние. През октомври с.г. на друго заседание на висши руски държавници е назначен специален президентски представител за Каспийския регион и се набляга на необходимостта от подобряване на координацията между правителството, военните и бизнеса[10].

През 2001 г. съществуващата дотогава близост в позициите на Иран и Русия по въпроса за статута на Каспийско море започва да се пропуква сериозно. През март иранският президент е на посещение в Москва, където разговаря със своя руски колега Владимир Путин. В съвместно изявление двамата лидери изтъкват, че Русия и Иран няма да признаят никакви държавни граници в Каспийско море, нито пък ще дадат одобрение за прокарването на каквито и да е тръбопроводи по дъното на езерото.

Междувременно обаче още през януари с.г. започва сближение между Русия и Азербайджан. По това време Баку е в изострени отношения със своя каспийски съсед Туркменистан и търси опора в Москва. В замяна на руското благоразположение Азербайджан се съгласява с принципа, че границата ще се прокарва по езерното дъно, но не и по водната шир. В първите дни на 2001 г. Владимир Путин е на посещение в Баку, където в съвместна декларация със своя домакин Гейдар Алиев изразява съгласие за делимитация на каспийското дъно между Русия и Азербайджан. В съответствие с тази политическа воля е изготвено споразумение, което е подписано от Путин и Алиев на 23 септември 2002 г. в Москва и ратифицирано от Държавната дума година по-късно. Така руският участък на Каспийско море придобива завършени очертания чрез договореностите с двамата съседи – Казахстан и Азербайджан. На 14 май 2003 г. е парафирано и споразумение между Русия, Казахстан и Азербайджан за точката, в която се събират линиите на разграничение между каспийските участъци на трите държави [11].

В крайна сметка в първите години на нашия век Русия се отказва окончателно от идеята за съвместно ползване на Каспийско море и чрез споразумения с Казахстан и Азербайджан очертава ясно границите на своя сектор от езерото. Същевременно Москва продължава да поддържа позицията, че трябва да се дели само дъното, но не водната шир. През XXI в. основна цел на Русия става недопускането на строеж на тръбопроводи по дъното на Каспийско море, които да позволят достъп за казахстанския нефт и туркменистанския газ до европейския пазар в обход на руската територия. Поради това Москва има изгода от протакането на крайното решение за статута на Каспийско море, тъй като неясната правна среда си остава сериозна пречка за инвестиции в транскаспийските тръбопроводи.

3. Каспийската нефтена периферия на Русия – запаси и добив

Русия има гигантски залежи от нефт и газ, които са разположени далеч от акваторията на Каспийско море. Страната е основен световен износител на въглеводороди, но до последните няколко години обръщаше малко внимание на разработването на ресурсите по каспийското крайбрежие. През 1979 г. северната част от езерния шелф е обявена за природен резерват, което въобще не предполага промишлена дейност. Пренебрежимо малък нефтодобив има само по крайбрежието на автономните републики Калмикия и Дагестан. През 1993 г. обаче руското правителството приема Програма за проучване и усвояване на въглеводородните ресурси на Каспийско море. В средата на 90-те години Лукойл се очертава като основен енергиен играч в руски сектор на езерото. През 1997 г. компанията на Вагит Алекперов

печели първия търг за правото на нефтодобив в руската част на Каспийско море. Между 1999-а и 2005 г. Лукойл открива шест големи нефтено-газови находища. Според изявление на вицепрезидента на компанията Анатолий Новиков от 2002 г. в руския каспийски шелф има прогнозни запаси от около 1,2 млрд. т нефт и 3,08 трлн. куб. м газ[12]. Независимите експерти обаче изразяват скептицизъм по отношение на тези данни.

През септември 2009 г. Вагит Алекперов уверява премиера Владимир Путин, че *„първият каспийски нефт на Руската федерация"* ще бъде добит през март 2010 г. и това обещание е изпълнено. Добивът на находището „Юрий Корчагин" започва официално на 29 април 2010 г. Той се извършва с помощта на специална ледоустойчива платформа, построена в Астрахан. Нефтено-газовото поле „Корчагин" е разположено под вода с дълбочина 11–13 метра доста навътре в Каспийско море – на 180 км от Астрахан и на 240 км от Махачкала. Очаква се максималният годишен добив от „Юрий Корчагин" да достигне 2,3 млн. т нефт и 1,2 млрд. куб м газ [13].

Друго перспективно каспийско находище под руска юрисдикция е Хвалинское. Предполага се, че то съдържа 332 млрд. куб. м газ, 36 млн. т нефт и 17 млн. т кондензат. През 2002 г. Русия и Казахстан се договарят да го разработват съвместно чрез смесено предприятие между Лукойл и Казмунайгаз. През октомври 2009 г. обаче казахстанците продават половината от своите 50% на френските компании Total и GDF Suez за 1 млрд. долара. Първата от тях взема 17% от проекта, а втората – 8% [14]. Предвижда се добивът от Хвалинское да започне през 2016 г.

Лукойл планира да започне разработването на още няколко каспийски находища в руския шелф – „Филановское", Ракушечное (Раковинно), „170-ти километър". През 2008 г. бе съобщено, че специалистите от съвместното предприятие на Лукойл и Газпром „ЦентрКаспнефтегаз" са открили голямо нефтено-газовокондензатно находище в перспективната структура „Централна" на 150 км източно от Махачкала. Договорката е евентуалният промишлен добив от това поле да се извършва на паритетни начала от Русия и Казахстан.

Една от малкото западни компании, включили се в проучването на каспийския шелф на Русия, е ENI. През 2001 г. италианците придобиват половината от Северо-Астраханското находище, за което тогава се е смятало, че съдържа над 400 млн. т нефт и 178 млрд. куб. м газ. След поредица от разочароващи сондажи през април 2009 ENI се оттегля от проекта, като продава дела си [15].

В края на 2009 г. рентабилността на нефтените находища в каспийския шелф на Русия отново е поставена под съмнение. Доказателство за това е писмо, с което президентът на Лукойл Алекперов иска от вицепремиера Игор Сечин каспийският нефт да бъде освободен от експортни мита. Този документ има ярко изразен лобистки характер, но данните, изложени в

него, заслужават внимание. Според Алекперов при съществуващата руска данъчна система рентабилността на каспийските находища е не повече от 10% годишно, докато за Лукойл приемливата граница е 15%. Изводът е, че *„за ефективното усвояване на Северен Каспий е необходима държавна помощ във вид на предоставяне на данъчни привилегии"[16]*. Този аргумент е възприет от властите в Москва и от декември 2010 г. Лукойл действително получава исканите данъчни облекчения за добива от находищата „Корчагин" и „Филановское".

В следващите години руската част от Каспийско море със сигурност ще бъде разработена, но е трудно да се предскаже какъв точно ще бъде нефтено-газовият добив от нея. В средата на 2008 г. заместник-министърът на енергетиката Анатолий Яновский заявява, че към 2023 г. Русия ще добива годишно в своя каспийски шелф 37 млн. т нефт и 18 млрд. куб. м газ[17]. Вероятно обаче не за всички тези количества ще се търсят експортни маршрути, защото Лукойл възнамерява да построи в района голям завод за преработка на нефта от северната част на Каспийско море. През април 2011 г. Вагит Алекперов обявява, че в следващите 15–16 години Лукойл възнамерява да инвестира в каспийските си проекти около 22 млрд. долара, като общият обем на добива от тези находища ще достигне 10 млрд. куб. м газ и 6–8 млн. т нефт годишно [18]. Тези цифри звучат доста по-реалистично от изявлението на А. Яновский от 2008 г. Сигурно е, че Русия окончателно е изоставила предишната си пасивна стратегия по отношение на нефтено-газовите залежи в собствената си каспийска акватория и смята да стимулира тяхното разработване.

4. Как Кремъл се премести във Вашингтон или защо Русия загуби битката за азербайджанския нефт

Макар че има славата на един от най-старите нефтодобивни райони в света, до края на 1991 г. Азербайджан зависи напълно от Москва (респективно Петербург преди 1918 г.) по отношение маршрутите за износ на неговия нефт. Темата за трасето на бъдещите тръбопроводи става актуална още докато се водят преговорите между властите на независим Азербайджан и чуждестранните нефтени компании за разработката на подводните находища на страната. При управлението на Народния фронт (май 1992 – юни 1993 г.) се отдава предпочитание на маршрута към турското средиземноморско крайбрежие. Поради крайно враждебното отношение на президента Елчибей към Русия възможността азербайджанският нефт да потече през руска територия се изключва априори.

Нещата се променят с идването на власт в Баку на Гейдар Алиев. Мнозина наблюдатели очакват, че неговата силна свързаност с властовите кръгове в Москва ще наклони везните на азербайджанския нефтен избор към Русия. Такова нещо обаче не се случва. Още от самото начало е ясно, че азербайджанските нефтени запаси не са достатъчни, за да захранват два големи експортни тръбопровода. Намеренията на консорциума за разработката на полето Азери–Чираг–Гюнешли (той се нарича Азербайджанска международна операционна компания – АМОК) е най-напред да се подсигури с тръбопровод с малък капацитет, който да поеме т.нар. ранен нефт, а след това да се построи и по-голяма тръба, предназначена за очаквания след около десетина години върхов добив от находищата.

Големият проблем пред планираните газопроводи за азербайджанския нефт е във взривоопасната политическа обстановка в Кавказкия регион, който към средата на 90-те години на миналия век се тресе от кървави конфликти. Азербайджан де факто се намира в състояние на война с Армения и подкрепяната от нея сепаратистка република Нагорни Карабах. В Грузия има най-малко две огнища на сепаратизъм, а на територията на Русия чеченците се вдигат на бунт още преди разпадането на Съветския съюз, като от декември 1994 г. до август 1996 г. в Чечения се води пълномащабна война, предизвикана от опита на Москва да си върне контрола над непокорната република.

Битка за трасето на основния експортен тръбопровод за азербайджанския нефт се разиграва между Турция и САЩ, от една страна, и Русия, от друга. Москва иска да насочи азербайджанския нефт към своето пристанище Новорусийск, а Турция – към Джейхан на Средиземно море. Турция лобира изключително агресивно в полза на маршрута Баку–Тбилиси–Джейхан, включително като предлага изгоден заем на консорциума, разработващ Азери–Чираг–Гюнешли, но при условие, че изборът в полза на Баку–Тбилиси–Джейхан ще бъде предрешен. Това предложение е отхвърлено [19]. Анкара обаче има и други инструменти за въздействие и през юли 1994 г. въвежда нов регламент за преминаване на танкери през Босфора, обосновавайки се с аргументи, свързани с екологията. Предупреждението е ясно: ако азербайджанският нефт бъде насочен към Черно море, той трудно ще може да излезе оттам.

Бившият директор на АМОК Тери Адамс твърди, че въпреки силния международен политически натиск акционерите все пак са взели крайното решение за експортния маршрут, водени от икономическата целесъобразност. Не е без значение обаче и виждането за обстановката на най-влиятелния политик, който през 90-те години на миналия век има думата за съдбата на азербайджанския нефтен експорт – президента Гейдар Алиев. Обосновавайки решението в полза на маршрута към Средиземно море, той казал на свой близък политически съветник Вафа Гулузаде (вероятно не без известна доза самоирония): *„Кремъл сега е във Вашингтон"[20]*. Тази кратка фраза отразява същността на геополитическата ситуация, в която

трябва да се направи избор за експортния маршрут на азербайджанския нефт. А във Вашингтон за тръбопровода Баку–Джейхан се застъпва и мощното еврейско лоби, което с основание вижда в този вариант голям шанс за подобряване на енергийната сигурност на Израел. Освен това още през лятото на 1994 г. азербайджанският президент осъзнава горчивата истина, че в конфликта за Нагорни Карабах Русия не само че няма да подкрепи Баку, но е по-скоро на страната на арменците.

В крайна сметка Гейдар Алиев и акционерите в проекта Азери–Чираг–Гюнешли решават да успокоят Русия, като пуснат „ранния" нефт към Новоросийск, но основният експортен маршрут да бъде Баку–Тбилиси–Джейхан. Освен това е взето решение да се строи и малък тръбопровод до грузинското пристанище Супса. Макар че остава второстепенно, руското трасе не може да бъде пренебрегнато напълно по няколко причини.

Първо, Гейдар Алиев е наясно, че Москва все още има доста инструменти за влияние върху вътрешнополитическата обстановка в кавказките републики. Второ, Азербайджан се опитва да успокои острите руски реакции след подписването на Договора на века и в крайна сметка да определи водната си граница с Русия. Трето, за началото на добива от полето Азери–Чираг–Гюнешли е необходимо да бъдат докарани големи сонди и други съоръжения. Поради това консорциумът, оглавяван от BP, би изпаднал в голямо затруднение, ако Русия затвори за него водния път Дон–Волга–Каспийско море.

През юни 1995 г. АМОК и СОКАР формират два екипа за преговори за тръбопроводите Баку–Новоросийск и Баку–Супса съответно с Русия и с Грузия. Три месеца по-късно и двата проектодоговора са готови, но политическото решение е първо да се подпише този с Русия. Това се случва през февруари 1996 г. Договорът с руснаците е доста изгоден за Азербайджан. Той предвижда СОКАР да бъде оператор на азербайджанския участък от тръбопровода, а всички рискове от преноса през Чечения и оттам до Новорусийск се носят от руската компания „Транснефт". Нещо повече – ако руснаците не успеят да се справят с проблемите на сигурността в Чечения, те трябва да възмездят Азербайджан, като му предоставят в пристанището Новорусийск същото количество руски нефт, което е постъпило на азербайджанско-руската граница. Впоследствие именно тази клауза принуждава „Транснефт" да строи обходна тръба, заобикаляща чеченската столица Грозни. Азербайджанският участък от трасето Баку–Новорусийск е значително по-къс от руския и рехабилитацията му излиза само 60 млн. долара[21]. В края на октомври 1997 г. първият нефт потича от Баку към руското черноморско пристанище.

Макар че политическият избор в полза на Баку–Тбилиси–Джейхан като основен маршрут за износ на азербайджанския нефт е направен още в средата на 90-те години, трябва да измине повече от едно десетилетие, за да може през 2006 г. първият танкер, натоварен с каспийски нефт, да потегли от пристанището Джейхан. С това Русия окончателно губи битката за контрол върху експорта на лъвския пай от азербайджанския нефт.

Единственият „руски" маршрут за азербайджанския нефт е тръбопроводът Баку–Новорусийск. Той има капацитет 5 млн. тона годишно, но след завършването на конкурентното съоръжение Баку–Тбилиси–Джейхан (БТД) тръбата до Новорусийск се използва все по-слабо. Ако през 2006 г. по северния маршрут са транспортирани 4,5 млн. тона, то през 2007 г. този показател пада рязко до 1,23 млн. Причина за този спад е и конфликтът между Баку и Москва относно цените на газа, който тогава Азербайджан все още купува от Русия. За 2009 г. по тръбопровода Баку–Новоросийск минават 2,48 млн. т., а за 2010 – 2,24 млн. т.[22]

За разлика от БТД петролопроводът Баку–Новоросийск няма сиамски близнак в лицето на нефтодобивен проект и това предопределя неговите проблеми. В опит да използва по-рационално капацитета на нефтопровода до Новорусийск през 2011 г. Транснефт предлага промяна в междуправителственото съглашение между Азербайджан и Русия като предвидените 5 млн. тона азербайджански нефт годишно да бъдат намалени до 3–3,5 млн. т. Идеята е освободеният капацитет да бъде използван за пренос на нефта, който Лукойл започва да добива от находището „Корчагин" в Каспийско море. Засега обаче Баку отказва да промени условията на споразумението с мотив, че смята да използва цялата си квота от 5 млн. т. [23]

5. Руските маршрути на казахстанския нефтен експорт

С разположението си в средата на азиатския материк Казахстан има доста алтернативи за своя нефтен износ, но всички те са свързани със строеж на дълги и скъпи тръбопроводи. До началото на XXI в. казахстанският нефтен експорт минава почти изцяло по тръбопровода Атирау–Самара (Русия). Това съоръжение е построено още през 1970 г. (тогава се казва Узен–Гурьев–Куйбишев), има дължина от 1500 км и вкарва казахстанския петрол в преносната система на руската компания „Транснефт", а оттам – до пристанищата Новорусийск и Одеса и до Източна Европа. Капацитетът на тръбопровода Атирау–Самара е около 15 млн. т годишно, но с използването на присадки за намаляване на триенето може да бъде повишен още малко. През 2008 г. по него са транспортирани 16,78 млн. т нефт, през 2009 – 17,5 млн. т[24], а през 2010 – 15,3 млн. т.

Увеличаването на капацитета на тръбопровода Атирау–Самара е обсъждано много пъти между Астана и Москва. В края на 2008 г. президентите Назарбаев и Медведев дори вземат съответно решение и през 2009 г. е възложено технико-икономическо проучване за разширяване на

този тръбопровод, така че по него да минават по 25 млн. тона годишно. Предвижда се това да стане до 2016 г. [25]

В момента и в обозримо бъдеще най-големият тръбопровод, по който се осъществява казахстанският нефтен износ, е съоръжението на Каспийския тръбопроводен консорциум (КТК), свързващо Тенгиз на Каспийско море с руското пристанище Новорусийск на Черно море. Неговото построяване е замислено още в първите години от независимостта на Казахстан. През 1992 г. за целта е създаден консорциум, в който влизат Русия, Казахстан и Оман. Подобно на Баку–Новорусийск строителството на Тенгиз–Новоросийск също не започва от нулата, а за част от трасето са използвани тръбопроводи, налични от съветско време. Именно тези съществуващи съоръжения са апортната вноска, с която Русия и Казахстан се включват в проекта. От Оман се очаква финансово участие.

Подобна структура на консорциума за новия тръбопровод обаче не устройва мултинационалните компании, участващи в добива на нефт в Казахстан, сред които водеща роля има американската Шеврон. Частните фирми настояват да получат солиден дял в КТК. Русия първоначално отказва, но скоро става ясно, че Москва надценява силите си. С решителната подкрепа на американското посолство в Казахстан и на американското правителство като цяло Шеврон успява да повлияе на международните финансови институции и КТК се оказва в невъзможност да си осигури кредитиране. Освен това през пролетта на 1994 г. американската компания обявява, че съкращава рязко инвестициите и добива от казахстанското находище Тенгиз и отказва да гарантира запълняемост на тръбопровода Тенгиз–Новорусийск в бъдеще [26].

В крайна сметка първо Казахстан, а след това и Русия се убеждават, че няма да могат да пренебрегнат волята на компаниите, участващи в добива на казахстанския нефт. През 1996 г. Каспийският тръбопроводен консорциум е преструктуриран. Делът на Оман е намален драстично и пада на 7%, като за сметка на това Шеврон взема 15% от КТК, с по-малки дялове се сдобиват и други частни компании като Бритиш газ, ЕНИ, Мобил [27].

Технико-икономическата обосновка на тръбопровода на КТК е представена през 1998 г., а през 2001 г. съоръжението вече е построено и на терминала Южна Озерейка край Новорусийск е натоварен първият танкер с казахстански нефт. Първоначално тръбопроводът на КТК се захранва само от Тенгизкото находище, а от август 2003 г. в него влиза и нефт от Карачаганак, след като е изградена връзката Карачаганак–Атирау. Малко по-късно в КТК започва да постъпва петрол от находищата в Актюбинска област на Казахстан. Потенциален доставчик на суровина за тръбопровода на КТК е и находището гигант Кашаган след започване на промишлената му експлоатация.

Тръбопроводът Тенгиз–Новорусийск е уникален в няколко аспекта. Първо, той транспортира предимно казахстански нефт, но основната му част минава през руска територия. Това е единственият частен петролопровод в Руската федерация. Второ, едно по-внимателно вглеждане в списъка на акционерите в КТК показва, че той все пак не отговаря напълно на определението „частно предприятие". Повече от половината от акциите на консорциума (51,75%) са собственост на Русия и Казахстан чрез техни държавни компании. Трето, от 2004 г. нататък в тръбопровода Тенгиз–Новорусийск постъпва и руски нефт, който заема 15–20 процента от мощността на съоръжението. Четвъртата и може би най-важна особеност на проекта на КТК е фактът, че той още от самото начало е разглеждан като начинание в развитие и е предвидено мощността му да се удвои от първоначалните 32–33 млн. тона годишно до 67 млн. т. Тази динамика произтича от нарастването на добива от находищата на Казахстан, като най-заинтересовани от бързото увеличаване на капацитета на КТК са големите частни компании, ангажирани в проекта Тенгиз, и в по-малка степен тези, които участват в Кашаган. Тук на първо място трябва да спомена американската Шеврон и руската Лукойл.

С годините акционерната структура на КТК претърпява някои промени. Те са свързани главно с различията между акционери по въпроса за удвояването на капацитета на тръбопровода – срокове, начини на финансиране, таксата за преноса. Държателите на дялове, които изпадат в малцинство в споровете по тези важни въпроси, продават своите акции на другите партньори в тръбопровода. Това обаче не става лесно и бързо, а след сложни преговори.

Максималният капацитет на тръбопровода Тенгиз–Новорусийск е натоварен още към 2004–2005 г. Нуждата от разширяването му става все по-належаща. Въпросът е обаче как да стане това. Русия, която не участва пряко в нефтодобивни проекти в Казахстан, има интерес тарифите за пренос по Тенгиз–Новорусийск да бъдат по-високи, защото така чрез своя дял в КТК тя ще получава по-големи приходи. Точно обратен е интересът на частните акционери, водени от Шеврон. Те искат преносът на техния нефт да излиза по-евтино, а заемите, които акционерите ще отпуснат за удвояването на капацитета на КТК, да бъдат с по-високи лихви. През 2008 г. напрежението между Русия и частните акционери в тръбопровода Тенгиз–Новорусийск достига връхна точка. Шеврон заплашва, че ще пренасочи своя нефт към Баку. В крайна сметка е постигнат компромис и меморандумът за разширяването на КТК е подписан през декември 2008 г.[28] Преносната тарифа на тръбопровода се повишава от 30 на 38 долара за тон, а лихвата по кредитите, отпуснати от акционерите, остава 6% годишно.

От началото на експлоатацията на Тенгиз–Новорусийск през 2001 г. до средата на 2011 г. по този тръбопровод са транспортирани 266 млн. тона нефт, от които казахстански 223,6 млн. т, а останалият е руски [29].

В края на 2010 г. почти десетгодишната сага, свързана с преговорите за разширяването на тръбопровода Тенгиз–Новорусийск, приключва успешно. Акционерите в консорциума се договарят за всички детайли. До 2014-а или най-късно до 2015 г. капацитетът на тръбопровода на КТК ще бъде увеличен до 67 млн. т годишно (на казахстанския участък – до 52,5 млн. т), а с използване на присадки за намаляване на триенето – и до 75 млн. т. Планираната цена на строителните работи е 5,4 млрд. долара, в замяна на което консорциумът очаква след 2015 г. да увеличи годишните си приходи от сегашните 1,2 млрд. до 2,5 млрд. долара [30].

Между 2009-а и средата на 2011 г. за Казахстан на дневен ред са четири проекта за разширяване на експортния капацитет на страната: удвояване на мощността на КТК към Новорусийск; изграждане на преносна система, отвеждаща нефта от Кашаган и Тенгиз до Баку и оттам – до Джейхан, т.нар. ККСТ; увеличаване на капацитета на тръбопроводите Атирау–Самара (до Русия) и Атасу–Алашанкоу (до Китай). При оптимистичния сценарий за разработката на находището Кашаган тези четири проекта биха могли да се реализират едновременно и да са взаимно допълващи се. Забавеният ръст на казахстанския нефтодобив обаче ги превръща в конкуренти. Извън това съревнование е само тръбопроводът към Китай, за чието разширяване има предварително съгласие между Астана и Пекин и гарантирано финансиране.

Борбата между отделните маршрути има както икономически, така и геополитически измерения. В глобален геополитически план всяка от великите сили с интереси в Централна Азия тегли казахстанската нефтена черга към себе си. Китай иска до поеме все по-голям дял от казахстанския петролен експорт и за целта разчита както на придобиванията на нефтодобивни активи в страната, така и на осигуряването на тръбопроводна връзка с големите находища в северната част на Каспийско море. Русия залага на разширяване на тръбопровода Атирау–Самара, защото той вкарва казахстански нефт в руската преносна система и освен това сред неговите собственици няма частни акционери. Същевременно програмата минимум за Москва е, ако не успее да наложи разширяването на тръбопровода Атирау–Самара, да тласне допълнителните количества казахстански нефт по трасето на КТК, за да избегне изграждането или поне максималното натоварване на ККСТ.

Към средата на 2011 г. първият етап от битката между проектите за експорт на казахстанския нефт вече е решен. На 1 юли е дадено официалното начало на строителните работи по удвояването на капацитета на тръбопровода Тенгиз–Новорусийск и те вероятно ще завършат в срок. Този проект

се оказва най-малкият общ знаменател за интересите на Казахстан, Русия, САЩ, ЕС и международните компании, разработващи казахстанските нефтени находища, и логично се стига именно до неговата реализация. Така по отношение на казахстанския нефтен експорт Русия успява до постигне целите си в много по-голяма степен в сравнение с този на Азербайджан. Макар че не успява да постави под пълен свой контрол тръбопровода Тенгиз–Новорусийск, Москва все пак има решаващата дума при неговата експлоатация, като същевременно е съхранен и най-старият маршрут на казахстанския нефт от Атирау до руския град Самара.

5. Защо Туркменистан отпадна от уравнението на европейската енергийна сигурност – Русия на каспийския газов терен

Ако по отношение на нефта казахстанският и азербайджанският експорт не са пряка заплаха за руските позиции на световния петролен пазар, то когато става дума за природния газ от новите каспийски републики нещата стоят по съвсем различен начин. Русия продава газ главно в Европа и то чрез тръбопроводи, така че евентуална поява на нови конкуренти в лицето на Азербайджан най-вече на Туркменистан би застрашила пазарния дял на руския гигант Газпром. През 90-те години и в началото на XXI в. руснаците купуват сериозни количества газ от Туркменистан и го препродават в Европа като свой, но след икономическата криза от 2008 г. тази сделка става неизгодна за Газпорм и Москва сменя тактиката. Новата цел е туркменистанският газ да бъде отклонен от Европа независимо от това накъде ще поеме – към Китай, Иран или Пакистан.

Както всички бивши съветски републики, така и Туркменистан навлиза в периода на своята независимост с тръбопроводна инфраструктура, позволяваща износ на енергийни ресурси само на север към Русия. Това става посредством газопроводната система „Средна Азия–Център". Тя е строена на етапи между 1960-а и 1974 г. и свързва трите централноазиатски републики Туркменистан, Узбекистан и Казахстан с Русия. Системата „Средна Азия–Център" е контролирана от руската компания Газпром и се състои от пет тръбопровода. Най-старите от тях вече са към края на своя експлоатационен период и се нуждаят от възстановяването и реконструкцията му. Поради това е много трудно да се определи какъв е актуалният капацитет на газовата връзка „Средна Азия–Център". Приема се, че ако преносните съоръжения бъдат ремонтирани и модернизирани, по тях може да минава до 90 млрд. куб. м газ годишно [31]. При сегашното състояние на тръбопроводите обаче е по-реалистично да се счита, че техният капацитет е малко над половината от този максимум – т.е. около 50–55 млрд. куб. м годишно [32].

През 1991 – последната година преди разпадането на Съветския съюз, от Туркменистан към Русия по тръбопровода „Средна Азия–Център" са

преминали почти 75 млрд. куб. м газ. След обявяването на независимостта страната никога не е достигала този рекорд и вероятно няма да успее да го надмине преди края на второто десетилетие на XXI в. През 90-те години на миналия век туркменистанският газов износ намалява, като обемът му е изключително нестабилен поради сложните отношения на Газпром. Руснаците се възползват от пълния си монопол върху туркменистанските експортни маршрути и купуват централноазиатския газ на сравнително ниски цени, след което го пренасочват към по-неплатежоспособните международни клиенти на Газпром като Украйна и другите републики от европейската част на бившия СССР. Именно спорът за цените е причина за разгорялата се от края на 1997-а до 1999 г. газова война между Туркменистан и Русия, като за 1998 г. туркменистанският износ на газ е почти нулев. Дълго време тръбите от системата „Средна Азия–Център" стоят празни, което се отразява зле на тяхното техническо състояние.

След няколкогодишни преговори през април 2003 г. Туркменистан подписва с Газпром дългосрочен договор за износ на газ. Предвижда се за период от 25 години (до 2028 г.) туркменистанската страна да достави на руската компания общо 2 трлн. куб м. Годишните доставки първоначално трябва да бъдат по 50 млрд. куб. м, като постепенно се увеличат до 70–80 млрд. куб м. За първите три години от договора цената е фиксирана на 44 долара за 1000 куб. м, а от 2007 г. трябва да влезе в сила нова ценова формула, според която Туркменистан ще реализира своята суровина на цени, сходни с тези, на които Газпром продава на своите западноевропейски клиенти [33].

Логично е, ако се стигне до такова нарастване на туркменистанския газов износ към Русия, съществуващата тръбопроводна инфраструктура да бъде модернизирана и разширена. Именно за това се договарят с меморандум от 12 май 2007 г. президентите на Русия Владимир Путин, на Туркменистан Сапармурат Ниязов и на Казахстан Нурсултан Назарбаев. В края на същата година плановете придобиват конкретни очертания с подписването на споразумение за разширяване на западната линия на системата „Средна Азия–Център". Предвижда се това да стане на два етапа.

През първия (2009–2010) ще бъде реконструиран старият тръбопровод „Средна Азия–Център-3", като капацитетът му ще бъде доведен до 10 млрд. куб. м годишно. През втория етап (2010–2017) ще се построи нов газопровод с пропускателна способност 20 млрд. куб м на година. Така Туркменистан и Казахстан ще се сдобият с Прикаспийска газопроводна система (наричана още Прикаспийски газопровод) с общ капацитет от 30 млрд. куб. м годишно [34].

В първите години след подписването на дългосрочния газов договор от 2003 г. сътрудничеството между Туркменистан и Газпром се развива сравнително успешно. Туркменистанският газов износ за Русия не достига планираните минимум 50 млрд. куб. м годишно, но е близко до тази цел –

за 2007-а и 2008 г. възлиза на 42–43 млрд. куб. М [35] (според други данни този показател е 50 млрд. куб. м).

През 2008 г. заздравяването на руските позиции на централноазиатския газов пазар достига своята връхна точка, а перспективите за сътрудничество между Ашхабад и Москва са по-светли от всякога. В края на юли 2008 г. Газпром се договаря официално за значително повишаване на цената на изнасяния през Русия туркменистански газ от началото на 2009 г. Тя вече ще се базира на средните газови цени на едро, по които Газпром продава суровината в Европейския съюз и Украйна. На практика това означава удвояване на цената, плащана за туркменистанския газ, която към 2007 г. все още е 140 долара за 1000 куб. м. Същото нещо Русия обещава и на Узбекистан, и на Казахстан.

Успоредно с ценовата договорка е подписано и второ споразумение между Газпром и Туркменистан. То предвижда руснаците не само да купуват газ от централноазиатската република, но и да инвестират в нейните находища (обаче без Южен Йолотан) и да изградят новия Прикаспийски тръбопровод със собствени средства. Още по-важно е, че на Газпром се разчита да построи и т.нар. газопровод „Изток–Запад", или Транстуркменистански, който трябва да доведе газа от находищата в източната част на страната до каспийския бряг и оттам суровината да тръгне към Русия. Очакваните инвестиции на Газпром в Туркменистан се изчисляват на 4–6 млрд. долара [36].

Причините за обещаната през 2008 г. щедрост на Газпром към Туркменистан са комплексни. Русия е сериозно обезпокоена, че ще загуби монополното си положение на централноазитския газов пазар, тъй като по това време вече е в ход строежът на нов газопровод Туркменистан–Узбекистан–Казахстан–Китай, а предложенията за вкарване на туркменистанския газ в подкрепяния от ЕС и САЩ тръбопровод Набуко стават все по-настойчиви. Освен това 2008-а е върхова година за износа на Газпром на европейския пазар и Русия смята, че ще се нуждае от все по-големи количества суровина, за да задоволи газовия глад на ЕС. Затова Москва се стреми на всяка цена да запази доминацията си в газовия експорт на Туркменистан, Казахстан и Узбекистан, дори и в замяна на значително по-ниска или въобще липсваща печалба. Или, както заключава индийският аналитик и бивш дипломат Бхадракумар, през 2008 г. целта на Газпром по отношение на Централна Азия не е обикновено и праволинейно „правене на пари", а по-скоро става въпрос за елемент от „голямата стратегия" на Кремъл [37].

Още към края на 2008 г. обаче под напора на нови обстоятелства Газпром започва да преосмисля своята централноазиатска стратегия. Руснаците предупреждават, че през 2009 г. ще купят с между 5 и 15 процента по-малко газ от Туркменистан. Същевременно окончателното споразумение за строителството на магистралния газопровод „Изток–Запад" в Турк-

менистан така и не е подписано. Между Ашхабад и Москва се появяват разногласия. През март 2009 г. туркменистанският президент Бердимухамедов и министрите от правителството на страната водят преговори в Москва с руските ръководители. По отношение на газа те изглежда завършват с провал, защото веднага след връщането на делегацията в Ашхабад Туркменистан обявява международен търг за строителството на газопровода Изток–Запад, като заявките на кандидатите ще се приемат до юли с.г. [38] Това е ясен геополитически жест към Русия.

За символична повратна точка в руско-туркменистанските газови отношения може да се смята датата 9 април 2009 г., когато на газопровода Довлетабад–Дерялик (част от системата „Средна Азия–Център") става сериозна авария. Туркменистанското външно министерство разпространява заявление, в което като причина за инцидента се посочва фактът, че руската компания Газекспорт (дъщерна на Газпром) „без предварително уведомление на туркменската страна е съкратила рязко обема на получавания туркменски природен газ". Ашхабад нарича действията на Газпром *„безотговорни"* и създаващи *„реална опасност за живота и здравето на хората"*. Заключението е, че *„такъв подход е едностранно грубо нарушение на условията на договора за покупко-продажба на газ"[39]*. Руската страна отговаря, че е предупредила навреме Туркменистан за намаляването на обемите на получавания газ и действията на „Газекспорт" в никакъв случай не са причина за аварията, която впрочем ще бъде отстранена за няколко дни.

Целостта на авариралия тръбопровод наистина е възстановена скоро, но туркменистанско-руските отношения в газовата сфера се развалят задълго. До края на 2009 г. Газпром така и не възстановява покупките на газ от Туркменистан. Спреният експорт за Русия автоматично води до катастрофален спад в туркменистанския газов добив. Спрямо предходната 2008 г. той намалява почти наполовина.

Независимо от това кой е виновен за тръбопроводната авария от 9 април 2009 г., ясно е, че трайното спиране на туркменистанския газов износ към Русия се случва по волята на Москва. Главна причина за това е значително влошената конюнктура на международните пазари на Газпром. Световната икономическа криза свива газовото потребление на ЕС с над 6 процента през 2009 спрямо 2008 г. Още по-лоша новина за Газпром е, че успоредно с това неговият дял на европейския газов пазар също намалява от 25 на 22 процента [40].

Освен това плановете на Газпром да разшири географията на своя износ, като започне да доставя втечнен газ в САЩ, стават абсолютно нереални заради бума на шистовия газ, който обезсмисля вноса в Америка. От финансова гледна точка реекспортът на туркменски газ в Украйна също се оказва неизгоден за руснаците. В тази ситуация туркменистанският газ става все по-излишен за руската компания. При новите реалности

на газовия пазар в ЕС и Украйна руският и туркменският газ се превръщат в конкуренти за кесиите на европейските потребители и Русия няма интерес да улеснява достъпа на конкуренцията до Европа, дори и той да се осъществява с руско посредничество. Ако вземем за отправна точка споменатия вече коментар на Бхадракумар за мотивацията на руската политика в Централна Азия, то след 2009 г. Москва премества акцента от едромащабната геополитиката към „правенето на пари". Или по-точно към избягването на загубата на пари.

След дълги преговори в самия край на 2009 г. Москва и Ашхабад най-сетне се договорят за възобновяване на доставките на туркменски газ за Газпром. В присъствието на президентите Медведев и Бердимухамедов е подписано изменение и допълнение към договора от 2003 г., според което Русия отново започва да купува газ от Туркменистан от януари 2010 г., но предишните мащабни планове за нарастване на количествата на закупуваната суровина вече са погребани. В новото споразумение са казва, че Газпром ще получава от Туркменгаз до 30 млрд. куб. м газ годишно. В действителност през 2010 и през 2011 г. руснаците купуват само по 10 млрд. куб. м.

През май 2010 г. туркменистанският президент Бердимухамедов подписва постановление, според което Ашхабад ще строи магистралния газопровод „Изток–Запад" със собствени сили и средства, като изпълнител ще е държавната фирма Туркменгаз. Това е краят на руските амбиции и надежди за удържане на контрола над цялото трасе, свързващо туркменските газови полета с Европа. След като не получава правото да строи и да управлява газовата връзка между източен Туркменистан и каспийския бряг, Газпром логично замразява и проекта за Прикаспийския газопровод.

Туркменският газ е един от поводите за премерване на силите между няколко големи играчи на международния политически терен – Русия, САЩ, а в последно време и Китай и Европейския съюз. При това трябва да се отчита, че интересите на тези играчи се променят с времето. Така например редица наблюдатели все още по инерция твърдят, че Русия се стреми да насочи целия или по-голямата част от туркменския газов износ към мрежата на Газпром. След 2009 г. тази теза е абсолютно невярна. Русия няма нужда от туркменския газ, защото си има достатъчно свой, а и вече е почти невъзможно да печели от препродажбата на суровината, защото Туркменистан никога няма да дава своя газ на Газпром по цени, които да са близо два пъти по-ниски от европейските. В тези условия задача номер едно за Москва е да не допусне конкуренция от страна на Туркменистан на главния пазар на Газпром – Европа. Поне що се отнася до първите две десетилетия на нашия век, Русия успява да постигне тази цел, макар че в полза на отклоняването на туркменистанския газ от ЕС работят и други обстоятелства, които не са пряко свързани с Москва.

Макар и в по-малка степен от Туркменистан през първото десетилетие на XXI век Азербайджан също се превръща в потенциална заплаха за руските позиции на европейския газов пазар. През 2007 г. кавказката република за пръв път започва да експортира газ, но в малки количества, които се насочват предимно към Турция.

Големият геополитически въпрос е свързан с експортното направление на суровината от азербайджанското находище Шах Дениз-2, която ще бъде достъпна след 2017 г. Първоначално се смята, че тя също ще поеме към Турция, а оттам част от нея ще бъде пренасочена към Европа.

Към 2008–2009 г. обаче се появяват сериозни проблеми в газовите преговори между Баку и Анкара, и Русия опитва да се възползва от тях. Благоприятен фактор в това отношение е наличието още от съветско време на газопровод, свързващ Азербайджан и Русия. На 3 юни 2008 г. директорът на Газпром Алексей Милер посещава Баку и на срещата с президента Гейдар Алиев му предлага руснаците да купуват всичкия газ от втората фаза на Шах Дениз на базата на дългосрочен договор. В края на 2008 г. тази оферта е препотвърдена от говорителя на Газпром Сергей Куприянов[41].

Разбира се, Азербайджан няма желание да приема едно толкова обвързващо предложение, но в същото време гледа на Русия като на възможност за диверсификация на своя газов износ. В края на юни 2009 г. Газпром и азербайджанската държавна фирма СОКАР подписват споразумение, уреждащо условията за износ на азербайджански газ в Русия. Предвижда се доставките да започнат от началото на 2010 г., като първоначалното количество е много малко – половин милиард куб. м годишно с възможност да нараства в бъдеще. Продажната цена е търговска тайна, но се предполага, че не е много по-различна от тази на европейския пазар и Газпром се е съгласил да плаща геополитически бонус, за да отклони към своята тръбопроводна мрежа поне част от азербайджанския газ.

Макар и в скромни мащаби азербайджанско-руското газово сътрудничество се развива успешно. През 2010 г. Газпром купува 800 млн. куб. м азербайджански газ, а през 2011 г. доставките нарастват до 2 млрд. куб м. Същият обем е предвиден и за 2012 г.[42] За мащабите на Газпром 2 млрд. куб. м са пренебрежимо малко, но за Азербайджан това е между една пета и една четвърт от сегашния му газов износ. След подписването на споразумението между Баку и Анкара, което отваря пътя на азербайджанския газ към Европа, обаче Газпром вече няма големи шансове да се намеси в борбата за суровината от втората фаза на Шах Дениз. Основният недостатък на руските оферти към Баку е, че те не включват възможност за пряк достъп на азербайджанския газ до клиентите в Европа. Газпром няма никакво намерение да предостави преносната си мрежа за транзитиране на суровината от Шах Дениз. А както показва примерът с Туркменистан, в кризисни години Русия може да сведе до минимум

покупката на газ от трети страни, за да даде приоритет на своята собствена продукция.

В крайна сметка към края на 2011 г. става ясно, че Набуко – най-големият планиран тръбопровод за пренос на каспийски газ до Европа, няма да бъде построен поради недостиг на суровина за него. Това може да се смята за успех за руската енергийна геополитика, но той все пак е частичен, защото макар и в по-малки обеми азербайджанският газ със сигурност ще достигне до Европа след 2017–2018 г.

***

През първите две десетилетия след разпадането на СССР Русия остава един от ключовите играчи, даващи облика на геополитическите борби в Каспийския регион. Като бивша метрополия Москва се стреми да запази влиянието си в трите нови републики Азербайджан, Казахстан и Туркменистан. Енергийният вектор е едновременно средство и цел на този стремеж за влияние. Москва има много силни изходни позиции в каспийската геоенергийна игра в началото на 90-те години на миналия век, но властите в Баку, Астана и Ашхабад постепенно натрупват опит, финансов ресурс и самочувствие, за да търсят все по-настойчиво диверсификация на своя нефтено-газов износ. В случая с Азербайджан тази диверсификация означава почти пълен отказ от руското експортно направление, докато по отношение на Казахстан и към 2012 г. основните маршрути за износ на петрол минават през руска територия. Специален случай е Туркменистан, по отношение на който Москва има друга стратегия – не привличане на неговия експортен потенциал, а отклоняването му към неевропейски дестинации.

Успоредно с борбата за контрол върху експортните маршрути на нефта и газа на Азербайджан, Казахстан и Туркменистан, Москва най-сетне обръща внимание и на енергийния потенциал на своя собствен каспийски шелф. Към второто десетилетие на XXI в. Каспийско море се превръща в един от важните (макар и далеч не най-важния) нефтодобивни райони на Русия.

БЕЛЕЖКИ

[1] Габиева, Зарина. Правовой статус Каспия. – Обозреватель–Observer. №8(175), 2004. http://www.nasledie.ru/oboz/08_04/8_12.HTM

[2] Вж. текста на Конвенцията на: http://untreaty.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/3_2_1978.pdf

[3] Бутаев, А. М. Каспий: зачем он Западу? Част 4: Как разделит Каспийскую нефть. Махачкала, 2004. http://www.caspiy.net/dir3/west/4.html

[4] Vinogradov, Sergei. The Legal Status of the Caspian Sea: a Card in the New „Great Game"? Alexander's Gas and Oil Connections; http://www.gasandoil.com/goc/speeches/vinogradov.htm

[5] При подялбата на съветския каспийски флот през 1992 г. Казахстан и Туркменистан се отказват от своя дял „доброволно-принудително" по израза на С. Саркисян. Азербайджан взема 25%, а всичко останало става руска собственост. Саркисян, Сергей.

Милитаризация Каспия. – В: Новикова, Гаянэ, ред. Между Черным и Каспийским морями: новые вызовы и возможности для государств Южного Кавказа. Материалы конференции. Ереван, 2006, 100–108.
[6] Бутаев, А. М., 2004. Цит. съч.
[7] Каспийский пирог с начинкой из нефти, газа и денег. „Акела-груп". Скважина – независимое нефтяное обозрение. http://www.nefte.ru/oilworld/kaspiy3.htm
[8] Antonenko, Oksana. Russia's Policy in the Caspian Sea Region: Reconciling Economic and Security Agendas. In: Akiner, Shirin. Editor. The Caspian. Politics, energy and security. RoutledgeCurzon, London, 2004, p. 247.
[9] Granmayeh, Ali. Legal History of the Caspian Sea. In: Akiner, Shirin. Editor. The Caspian. Politics, energy and security. RoutledgeCurzon, London, 2004, p. 33.
[10] Antonenko, Oksana, Op. cit. p. 247.
[11] Оруджев, Р. Конвенция о статусе Каспия готова на 70–80%, но Иран по-прежнему хочет владеть 20% моря-озера. http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1239826800
[12] Александров, Ю. Каспий как незрелое яблоко раздора; http://www.politcom.ru/2002/p_neft19.php
[13] ЛУКОЙЛ планирует добыть первую нефть на шельфе Каспия в марте; http://www.oilcapital.ru/news/2009/09/221416_144377.shtml
[14] Total и GDF Suez подписали соглашение о покупке 25% в Хвалынском месторождении в Каспийском море. Rusenergy.com; 06/10/2009.
[15] ENI выпадает из Каспийского моря; Rusenergy.com; 04/09/2009.
[16] Ноль по Каспию. ЛУКОЙЛ хочет новых налоговых льгот. РБК Daily. 16/12/2009.
[17] Нефть России, 16.07.08; http://www.oilru.com/news/78252/
[18] ЛУКОЙЛ вложит в месторождения Северного Каспия свыше $20 млрд. Rusenergy.com; 27/04/2011.
[19] Adams, Terry D. Baku Oil Diplomacy and „Early Oil" 1994–1998: an External Perspective. In: Azerbaijan in Global Politics: Crafting Foreign Policy. Azerbaijan Diplomatic Academy, Baku 2009. pp. 225–256, here pp. 246–247.
[20] Shaffer, Brenda. Energy Politics, Philadelphia, 2009, p. 54.
[21] Adams, Terry D. Op. Cit., pp. 247–248.

[22] Азербайджан активизируется на европейском рынке. Зеркало. 08.01.2011; http://www.zerkalo.az/2011-01-08/economics/15886-socar
[23] Экспорт нефти по нефтепроводу „Баку–Новороссийск" снизился на 11,7%. Rusenergy.com; 02/10/2011.
[24] КазТрансОйл: рекордные показатели, 2009. – Деловой Казахстан, 19.02.2010; http://is.park.ru/print_doc.jsp?urn=26587955
[25] Уеб-страница на КазТрансОйл. Инвестиционные проекты; http://www.kaztransoil.kz/ru/finances_and_economics/investicionnie_proekti/
[26] Жильцов, С. С., И. С. Зонн. Каспийская трубопроводная геополитика. М., Восток – Запад, 2011, с. 66.
[27] Точният размер на дяловете на участниците в КТК вж. на официалната уеб-страница на консорциума: http://www.cpc.ru/EN/about/Pages/shareholders.aspx
[28] BP не поставила подпись. РБК Daily, 18.12.2008; http://www.rbcdaily.ru/2008/12/18/tek/395310
[29] Данните са от уеб-сайта на Казмунайгаз; http://www.kmg.kz/manufacturing/oil/ktk/
[30] Расширение трубы неизбежно. РБК Daily, 16.12.2010.
[31] Olcott, Martha Brill. International Gas Trade in Central Asia: Turkmenistan, Iran, Russia and Afghanistan. Working Paper No. 28, Geopolitics of Natural Gas Study, Stanford Institute for International Studies, May 04 2004, p. 24; http://pesd.stanford.edu/publications/region/turkmenistan/
[32] Шустов, А. Энергетический потенциал Туркменистана. ЦентрАзия. 13.11.2008; http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1226567460
[33] Olcott, Op. cit, pp. 26–27.
[34] Шустов, Цит. съч.

[35] Россия реанимирует газовый импорт. – Независимая газета; 23.12.2009.
[36] Bhadrakumar, M. K. Russia takes control of Turkmen (world?) gas. Asia Times. Jul 30, 2008. http://atimes.com/atimes/Central_Asia/JG30Ag01.html
[37] Ibid.
[38] Гавричев, Сергей. „Газпром" никак не найдет привлекательную и для себя и для Туркменистана схему экспорта газа. Rusenergy.com; 10/04/2009.
[39] Туркмены сыграют на трубе. Геополитика. Информационно-аналитический портал. 13/04/2009. http://geopolitica.ru/Articles/547/
[40] Димитров, Пл. Проектите „Набуко" и „Южен поток" в контекста на променящия се газов пазар. – Геополитика. (3) 2010, 78–83.
[41] „Газпром" подтвердил намерение закупать весь азербайджанский газ по рыночным ценам
Rusenergy.com; 25/12/2008.
[42] Азербайджан экспортирует в Россию в 2012 г. 2 млрд куб. м. газа. Rusenergy.com; 07/11/2011.